

Eesti politsei ajalugu 1991–2022

Sisejulgeoleku kaitsel

Anu Raudsepp

Politsei- ja Piirivalveamet

Retsenseerinud Tõnu-Andrus Tannberg, Ago Pajur
Toimetanud Ivika Arumäe
Keeletoimetanud Piret Pihlak
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Küljendanud Erje Hakman

ISBN 978-9916-704-26-4
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Eessõna	6
I osa. Eesti politsei likvideerimine 1940	9
II osa. Miilitsa reorganiseerimine politseiks 1989–1991	41
III osa. Eesti politsei ülesehitamine ja stabiliseerimine 1991–1998	79
IV osa. Eesti politsei rahvusvahelistumine ja reformimine 1998–2010	125
V osa. Politsei Eesti siseturvalisuse kaitsel 2010–2021	155
Politseijuhi tagasivaated ja politsei uued ülesanded	183
Lõppsõna	194
Kasutatud allikad ja kirjandus	196
Isikunimede register	215
Autorist	222

Eessõna

Iseseisva Eesti Vabariigi politsei asutati 12. novembril 1918, likvideeriti 11. septembril 1940, kui NSV Liit oli Eesti okupeerinud, ja taasasutati omariikluse taastamise eel 1. märtsil 1991. Politsei kaitseb riigikorda ja avalikku korda. Turvalisus tähendab „stabiilset elukeskkonda, milles inimene tunneb ennast kaitstult, aitab ise selle kujundamisele kaasa ja kus on tagatud tema heaolu, ohutus ja kindlustatus“.¹

Eesti politsei varasemast ajaloost (1920–1940) ilmus 1938. aastal ajakirjas *Politseileht* palju artikleid, tänapäeval on viljakas politseiajaloo uurija Mai Krikk avaldanud juba terve rea teoseid.² Eesti politsei lähiajaloo on aga ilmunud ainult üksikuid ajalookäsitlusi. 1998. aastal koostas Mai Krikk ülevaate Eesti politseijuhtidest 1990–1998.³ Kakskümmend aastat hiljem ilmus sarjas „EV 100“ ajaloolase Küllo Arjaka kirjutatud ülevaade politsei saja-aastasest ajaloost, milles kõneldakse ka taasiseseisvunud Eesti politsei sündmustest.⁴

Eesti politsei lähiajaloo mälestuste jäädvustamist alustas politseinik Risto Kasemäe raamatuga Paikuse politseikooli rajamisest 1990–1991.⁵ Kauaaegne politseijuht Juhan Kubu on 2010. aastal põiminud oma mälestused asja-

1 Siseturvalisuse arengukava 2020–2030.

2 Mai Krikk, *Politseikool aastail 1925–1940* (Tallinn: 1995); Mai Krikk, *Nemad juhtisid Eesti politseid 1918–1940* (Tallinn: 1998); Mai Krikk, *Eesti politsei loomine ja areng 1918–1940* (Tallinn: Olion, 2001); Mai Krikk, *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* (Tallinn: Olion, 2002); Mai Krikk, *Läänlaste ja saarlaste oma politsei 1918–1940* (Tallinn: Olion, 2003); Mai Krikk, *Eesti kriminaalpolitsei 1920–1940* (Tallinn: Olion, 2007); Mai Krikk, *Tallinna ja Harjumaa politsei 1918–1940* (Tallinn: Olion, 2008).

3 Mai Krikk, *Taasiseseisvunud Eesti politseijuhid* (Tallinn: Politseiamet, 1998).

4 Küllo Arjakas, *Eesti politsei 100 aastat* (Tallinn: Post Factum, 2019).

5 Risto Kasemäe, *Politseikooli rajamine 1990–1991* (Tallinn: Olion, 2007).

tundlikult ajalootaustaga.⁶ Ajakirja *Politsei* aastatepikkuse toimetamise kogemustega ajakirjanik Kaido Liiva avaldas 2011. aastal kogumiku politseiametnike meenutustega.⁷ Politseikoolis ajalugu õpetanud Mai Krikk pani oma tähelepanekud politsei käekäigust emotsionaalselt kirja 2016. aastal ilmunud mälestusraamatus.⁸ Ajakirjanik Enno Tammer tõi 2020. aastal lugejate ette politsei eriüksuse K-komando põnevad lood.⁹ Samal aastal ilmus Rauno Vösaste sulest Nõukogude aja miilitsapataljoni ajaloole pühendatud raamat, mis vahendab nii selles üksuses teeninud eestlaste kogemusi kui ka selgitab miilitsapataljonide loomise üleliidulist tausta.¹⁰

Selle akadeemilise, aga eelkõige laiemale lugejaskonnale mõeldud uurimuse eesmärk on selgitada Eesti Rahvusarhiivis olevatele algallikatele, politseiväljaannetele, publitseeritud mälestustele, ajakirjandusele ja teemakohastele ajalookäsitlustele tuginedes süsteemselt Eesti politsei arenguid ajaloolises kontekstis omariikluse hävingu (1939–1940), politsei taastamise (1980. aastate lõpp – 1991) ja taasiseseisvuse (1991–2022) ajal. Selleks, et aidata ühiskonnas veel paremini mõista ja hinnata politsei vastutusrikast tööd, on teise osana koostamisel politsei mälestuste raamat.

Selle raamatu kaante vahele jõudmise eest tuleb tänada häid abilisi. Eesti lähiajaloo politsei ajaloo uurimise algatas *Politsei-* ja *Piirivalveamet*, eriti tuleb seejuures tänada kommunikatsioonibüroo juhti Kaie Roopi. Fotode leidmisele aitas kaasa Valter-Kristjan Oberg PPA-st. Käsikirja aitasid kommentaaride ja ettepanekutega viimistleda Juhan Kubu ning Tartu Ülikooli ajaloolased professor Tõnu-Andrus Tannberg ja kaasprofessor Ago Pajur.

6 Juhan Kubu, *Miilitsas ja politseis. 40 aastat mundris* (Tallinn: Faatum, 2010).

7 *Uus algus. Meenutusi Eesti politsei taasloomisest*, koostanud ja toimetanud Kaido Liiva (Tallinn: Politseiamet, 2011).

8 Mai Krikk, *Kahe võimu vahel. Ajaloolasena parteis ja politseis 1971–2011* (Tallinn: Tammerraamat, 2016).

9 Enno Tammer, *Raudse rusika looja Lembit Kolk ja K-komando* (Tallinn: Tammerraamat, 2016).

10 Rauno Vösaste, *Eestlased miilitsapataljonis. Sõjaväeosa nr 5460 lugu* (Tallinn: FERRICRUX, 2020).

Politseinikud aknal. 20. juuli 1940. RA, EFA.649.0.218280.

I OSA

Eesti politsei likvideerimine
1940

Pärast Vabadussõda, kus õnnestus kaitsta Nõukogude Venemaa vastu Eesti iseseisvust, võidi asuda politsei tegelikule ülesehitamisele.¹ Kahekümne aastaga kujunes tugev politseiorganisatsioon. 1940. aastaks tegutses Siseministeeriumi (minister August Jürima) haldusalas Politseitalitus (direktor Johan Sooman, asedirektor Konstantin Kirsimägi), millele allusid kõik kolm politseiharu: välispolitsei (inspektor Leonhard Pruunmaa), kriminaalpolitsei (inspektor August Liit)² ja poliitiline politsei (inspektor Tanel Vöhma).³ Politseis teenis 1938. aasta lõpus 1791 politseinikku.⁴

Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise (23.08.1939) ja Teise maailmasõja algusega (01.09.1939) muutus Eesti riigi poliitiline olukord kardinaalselt. NSV Liit survestas Eestit sõlmima temaga 28. septembril nõndanimetatud vastastikuse abistamise pakti, millega rajati siia Nõukogude sõjaväebaasid. Kuigi selle sammuga loodeti päästa omariiklust, lükkus Eesti riigi hukkumine üksnes veidi edasi. Nõukogude sõjaväe saabumine tähendas Eesti okupeerimise ja annekteerimise ettevalmistamist. Üheks osaks sellest protsessist võib politseidokumentide⁵ põhjal lugeda ka punaarmeeelaste poolt siinsete seaduste ja õigusnormide ignoreerimisi ning Eesti politseinike õiguste piiramist punaarmeeelaste süütegude ja õigusrikkumiste uurimisel. Punaarmeeelaste karistamatus ohustas tugevasti ühiskonna turvalisust.

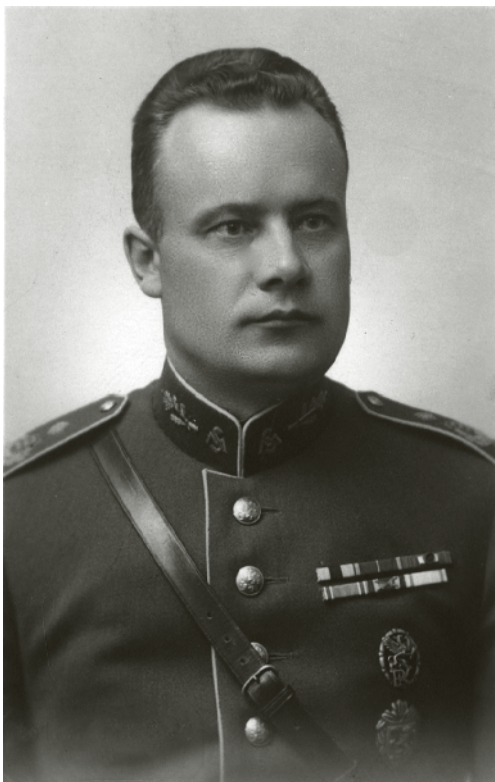
1 Eesti politsei ajaloost 1920–1940 lähemalt: Mai Krikk, *Eesti politsei loomine ja areng 1918–1940*; Külle Arjakas, *Eesti politsei 100 aastat*, 18–69.

2 Vt kriminaalpolitseist lähemalt: Mai Krikk, *Eesti kriminaalpolitsei 1920–1940*.

3 Vt poliitilisest politseist lähemalt: Mai Krikk, *Eesti poliitiline politsei 1920–1940*.

4 „Eesti politsei 20-aastane“, *Päevaleht*, 11.11.1938.

5 RA, ERA.1.7.157; RA, ERA.1.7.181; RA, ERA.1.7.184.

Politseitalituse abidirektor Konstantin Kirsimägi. RA, EAA.2111.1.7964.1.

1939. aasta sügisele olid iseloomulikumad Nõukogude sõjaväelaste relvaähvardused, mis algasid juba nädal pärast Nõukogude maavägede sissetulekut. Näiteks peatasid punaarmeelehed 25. oktoobri varahommikul Padise valla elanikud Voldemar Rehelemi ja Lidia Jupitovi, kes olid teel veskisse. Oma viljakoorma läbiotsimise ajal pidid nad käed üleval seisma püstolitoru ees. 26. oktoobril tulistasid NSV Liidu sõjaväelased Kiltsi küla elanikku Jaan Otsa, kes mõisa läheduses maanteel liikus, jätkates tulistamist isegi siis, kui ta peatus ja käed üles tõstis. Mehe päästsid kiired jalad. Väga tõsiseks probleemiks kujunesid Eestis Nõukogude sõjaväelaste korralikkumised liikluses. Sõjaväeautod eirasid tehnilisi eeskirju: neil puudusid registreerimisnumbrid, sageli põles ainult üks tuli. Linnades sõideti puruks väravaid ja lõhuti raskete masinatega munakivitänavaid, maal sõideti üle viljapõldude jne.⁶

Punaarmeelehed põhjustatud liiklusavariides said kannatada nii Eesti elanikud kui ka nad ise. Teadaolevalt sai 1940. aastal nii surma vähemalt kaks eestlast: 13. aprillil hukkus Laimjala vallas Nõukogude sõjaväe veoauto rataste all Laimjala Majandusühisuse juhataja Oksa 7-aastane poeg;⁷ 23. aprillil põhjustas Padise vallas Vasalemma külas avarii Nõukogude sõjaväe leivaauto,⁸ kannatada saanud 37-aastane jalgrattur Julius Aanmaa (Hanemann) suri.⁹ Suurim liiklusõnnetus juhtus Saaremaal 12. juunil 1940, kui NSV Liidu sõjaväeauto, mis sõitis Sõrve poolt suure kiirusega Kuressaarde, lahtises kastis 25 sõjaväelast, keeras kurvis

⁶ RA, ERA.1.7.157, 26.

⁷ RA, ERA.1.7.181, 4.

⁸ RA, ERA.1.7.184, 32.

⁹ ENSV Teataja Lisa 1940, nr 34, 20.12.1940, 526.

kraavi. Neli meest said eluohtlikult haavata, kümmekond kergemalt vigastada.¹⁰

Politseinikud ei saanud punaarmee-lasi vastutusele võtta, sest Nõukogude sõjaväelased kas keeldusid vahejuhtumeid politseiga arutamast¹¹ või lahkusid näiteks liiklusavariide põhjustamise järel enne politsei saabumist sündmuskohalt.¹² Politseinikud püüdsid siiski juurdlusi toimetada, küsitledes kannatada saanud Eesti inimesi või pealtnägijaid.

Samuti informeeriti baaside algusest kuni lõpuni kõigist Nõukogude sõjaväelastega toimunud vahejuhtumitest Eesti kõrgemaid jõustruktuuride esindajaid Politseitalituse direktori Johan Soomani, välisministri abi Karl Toferi ja sõjaministri teise abi kindralmajor August Traksmaani välja. Paraku polnud Eesti jõustruktuuridel baaside ajal *de facto* võimu nõuda Nõukogude sõjaväevõimudelt Eesti seaduste ja õigusnormide respektierimist ning siinsete politseinike korralduste täitmist.

Üks sellekohane näide seondub katsega võtta vastutusele 9. jaanuaril 1940 Saaremaal kohaliku Kuressaare–Kuivastu liini autobussi ja Punaarmee sõjaväe-auto kokkupõrke põhjustanud sõjaväelased. Laimjala rajooni konstaabel Kustav (Gustav) Nau¹³ selgitas uurimisel, et keset teed suure kiirusega sõitnud sõjaväe-auto põhjustas kokkupõrke, mille tagajärjel vajab buss remonti. Kuna Nõukogude pool keeldus arvet maksmast, anti juhtum 16. aprillil Eesti Vabariigi ja NSV Liidu

Eesti politseivalitsuse direktor Johan Sooman. RA, EAA.2111.1.11577.1.

¹⁰ RA, ERA.1.7.184, 34–35p.

¹¹ RA, ERA.1.7.157, 12–13.

¹² RA, ERA.1.7.184, 72.

¹³ Politseinik Gustav Nau arreteeriti 14. juunil 1941, ta suri 1942. aastal Severullagis. *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*, III, 574.

ühise komisjoni kätte. August Tuulse palus 8. mail Traksmaad kaitsta Eesti kodanike huve: „Sellega on NSVL relvastatud jõududele kuuluva veoauto juht rikkunud liiklemiseeskirju ja on süüdi kokkupõrkes, millest autobussi omanikele tuleneb kahjutasu nõudmise õigus. Asja ei õienda NSVL Suurtükiväe polgu staabiülem teadaanne Saare Maakaitse ülemale 2. aprillist s.a. selle kohta, et nad on oma veoauto ära parandanud ja nõudmisi ei esita.“ 28. mail saatiski Traksmaa kirja koos konstaabel Nau juurdluse protokolliga kindralleitnant Aleksandr Tjurinile ja palus bussiomaniikule O/Ü Ühendus tekitatud 337 krooni ja 10 sendi suuruse kahju tasumist. NSV Liidu 8. armee juhataja Aleksandr Tjurin ja brigaadikomissar Nikolai Žmakin vastasid Traksmaale 6. juulil 1940, süüdistades nimetatud avariis hoopis Saaremaa bussijuhti.¹⁴

1940. aasta juunis alustas NSV Liit intensiivseid sõjalisi ettevalmistusi Balti riikide okupeerimiseks. Viimase sammuna esitati 14. juunil Leedule ning 16. juunil Eestile ja Lätile ultimaatumid, milles nõuti Punaarmee vaba sissepääsu ja Moskvale meelepäraste uute valitsuste moodustamist. Kõigi Balti riikide, sh Eesti Vabariigi Valitsus ja president otsustasid alistuda. 17. juuni varahommikul algas riigi okupeerimine.¹⁵ Esimene teadaolev ohver oli Karl Mitt, kelle tapsid Nõukogude sõjaväelased 17. juunil Nissi vallas Suurkivi küla metsas, kui ta oli läinud uudishimust tee äärde NSV Liidu sõjaväe liikumist vaatama.¹⁶

Politseidokumentide hävitamine 12.–20. juunil 1940

Kahtlemata olid kõige tundlikumad materjalid seotud poliitilise politseiga (edaspidi polpol). Seepärast kiirustati 1940. aasta juuni keskel pingestunud välispoliitilistes oludes polpoli dokumente hävitama. Tollastest sündmustest leidub allikates mõningaid infokilde. 12. juunil 1940 saatis polpoli inspektor Tanel Vöhma kõigile polpoli komissaridele ettekirjutuse: „Palun Teid hävitada ära põletamise teel Teile alluvas asutuses alal hoitavad avalikkude ja salajaste § 43-a summade kassaraamatud ning seletuskirjade ärakirjad salajaste summade

¹⁴ *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*, III, 42–89.

¹⁵ Vt lähemalt: *Eesti ajalugu VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoimetaja Sulev Vahre (Tartu: Ilmamaa, 2005), 164–167.

¹⁶ RA, ERA.1.7.181, 67–70.

kulutamise üle kuni 1. aprillini 1940. a.¹⁷ Pole teada, kuidas seda korraldust täideti. Näiteks Kuressaare polpolis moodustati 13. juunil asjakohane komisjon, kes põletas 1939. ja 1940. aasta dokumente kaustast „Salajased aruanded arvepidamise alal“ (26 lehte).¹⁸

Kui 16. juuni õhtul sai teatavaks NSV Liidu ultimaatum Eestile, tegi sise- ministri abi August Tuulse Johan Soomani, Konstantin Kirsimägi ja Tanel Vöhma juuresolekul suulise korralduse hävitada kogu kirjavara, mis puudutas NSV Liitu ja Eesti kodanike suhtumist NSV Liitu. Teadaolevalt andis August Tuulse sellise käsu juba enne NSV Liidu ja Eesti vahelise pakti allkirjastamist 1939. aasta septembris, kuid tollasest dokumentide hävitamisest pole praeguseni andmeid leitud. Kirsimägi sõnul hävitati Tallinnas dokumente ööl vastu 17. juunit 1940.¹⁹

Siseministri abi August Tuulse suuline ettekirjutus polpoli dokumentide hävitamise kohta edastati telefonitsi ka teiste linnade polpolide komissari- dele. Peeter Kaasiku andmetel said Eesti idapiiri äärsed politseiasutused selle korralduse 16. juuni õhtul.²⁰ Narva polpoli arhiivi dokumente hävitati Narvas polpoli komissari Reinhold-Karl Tähe korraldusel.²¹

Tartus moodustati 16. juunil polpoli kohaliku komissari suulisel korraldusel komisjon, mis hävitas kokku 17 kausta dokumente: lõpetatud juurdlused 1930–1935, salaja üle piiri käijad 1937–1938, juurdluste ja määruste ära kirjad 1938–1939 jm. Seejärel esitas Tartu polpoli komissar 19. juunil Politseitalitusele aktid tema arhiivis asuvate „mittevajalike“ kaustade hävitamise kohta. 20. juunil 1940 tuli komisjon Tartu polpoli komissari suulisel korraldusel uuesti kokku ning põletas veel 20 kausta, mis sisaldasid näiteks Kaitsepolitsei Peavalitsuse juht- nõõre ja korraldusi 1920–1949, jaoskonna mitmesugust kirjavahetust ja ametnike ettekandeid 1939–1940 ning ametnikke puudutavat kirjavahetust, lendlehti koos kirjavahetusega, juurdluste ja neid puudutavate ettekannete ära kirju ja muud aastatest 1939–1940.²²

17 RA, ERA.1.7.194, 2.

18 Samas, 8–9.

19 RA, ERA.852.1.173, 5–5p.

20 *Sõja ja rahu vahel, II. Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni* (Tallinn: MTÜ S-Keskus, 2010), 373.

21 RA, ERAF.130SM.1.7371, 26.

22 RA, ERA.1.7.7.194, 1–6.

Võimalik, et 20. juunil ajendasid polpoli ametnikke dokumente hävitama ärevad teated Eesti sama päeva ajalehtedes, kus kirjutati sellest, kuidas NSV Liidu okupatsiooni alla langenud Leedus arreteeriti politseiülem, julgeolekuameti direktor Augustinas Povilaitis Leedu-Saksa piiril katsel riigist põgeneda.²³ Ka Leedu presidendi Antanas Smetona põgenemisest Saksamaale ööl vastu 16. juunit oli Eesti lehtedes juba 17. juunil kirjutatud.²⁴

Ivo Juurvee järelduse kohaselt suutsid Eesti eriteenistused hävitada enamiku operatiivtööd puudutanud dokumentidest.²⁵ Ees ootas väga raske esimene Nõukogude okupatsioon 1940–1941. Esimesena langesid löögi alla politseinikud kui riigi sisejulgeoleku kaitsjad.

Riigipööre Tallinnas 21. juunil 1940

NSV Liidu stsenaariumi järgi tuli esitada 21. juunil president Konstantin Pätsile kinnitamiseks uue valitsuse koosseis ja korraldada samal ajal selle toetuseks Tallinnas avalik massimeeleavaldus.²⁶ Eesti sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner oli andnud kaitseseisukorra seadusele tuginedes 18. juunil 1940 välja määruse kõigi avalike ja kinniste koosolekute, rongkäikude ja meelevalduste keelamise kohta.²⁷ Loomulikult pidi politsei selle nõude täitmist kontrollima. Politsei teadis meelevalduse ettevalmistamisest juba 20. juuni õhtul ning 21. juuni varahommikust alates levitati Tallinnas ka lendlehti.²⁸ Tallinna töölisi kutsuti Vabaduse väljakule nõudma: „Maha praegune sõjaprovokaatorite valitsus!“; „Nõuame valitsuse loomist, kes ausalt täidab Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti!“; „Nõuame töötavale rahvale tööd, leiba ja vabadust!“.²⁹ Seejuures kinnitati lendlehtedel: „Politsei meid ei takista.“ Selle eest aitasid hoolitseda Nõukogude

23 „Skucas ja Povilaitis vanglas“, *Päevaleht*, 20.06.1940; „Skucas ja Povilaitis vangistati piiril“, *Uus Eesti*, 20.06.1940; *Maa Hääl*, 20.06.1940.

24 „Smetona Saksamaal“, *Maa Hääl*, 17.06.1940; „Leedu president sõitis välismaale“, *Päevaleht*, 17.06.1940.

25 Ivo Juurvee, *100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis* (Tallinn: Post Factum, 2018), 84.

26 Vt lähemalt: *Sõja ja rahu vahel, II*, 110–111.

27 Kaitseseisukorra seadus, 11.04.1938. – RT 1938, 40, 365; Vt lähemalt: Peeter Kenkmann, „Universaalne valitsemisvahend: kaitseseisukord Eesti Vabariigis aastatel 1938–1940“, *Tuna*, 2018, nr 1, 20–38.

28 „Punane laviin hakkas liikuma“, *Eesti Sõna*, 04.07.1942.

29 RA, ERA.1.7.168, 1.

Miiting Vabaduse väljakul 1940. aastal. RA, EFA.26.0.30546.

sõjaväelased. Mälestuste kohaselt olevat Tallinnas 21. juuni hommikust peale toimunud politseivaenulikke intsidente: Viru tänaval ähvardas punaarmeele kaks ratsareservi politseinikku maha lasta, kui nad ei lahku; punaarmeele vahistasid teenistuskohustusi täitvaid politseinikke.³⁰ Arhiiviandmetel arreteeriti 21. juuni õhtupoolikul Tallinnas näiteks polpoli assistent Karl Utso, kellelt võeti ära ka teenistusrelv.³¹ Seejuures võis Eesti 1938. aasta kaitseseaduse kohaselt politseiametnikele nende ametikohustuste täitmise ajal relvastatud kallaletungi eest saata tähtajata sunnitööle.³²

Vabaduse väljaku meeleavaldus algas kella kümne paiku. Sealt jõudis rongkäik umbes kella üheks pärastlõunal presidendilossi ette Kadriorgu, et nõuda senise valitsuse ametist lahkumist ja uue moodustamist ning vangide vabastamist. Nõukogude võimu kehtestamisel Eestis pidid Nõukogude sõjaväelasi nii sõna kui ka relvaga toetama töölised. Selleks moodustati 21. juunil Tallinnas esimesed relvastatud tööliskaitse salgad³³ Arnold Veimeri, Leonhard Klaaseri ja

³⁰ „Punane laviin hakkas liikuma“, *Eesti Sõna*, 04.07.1942.

³¹ RA, ERA.1.7.187.

³² Kaitseseisukorra seadus, 11.04.1938.

³³ Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn, 1999), 70.

Nõukogude Liidu soomusauto 21. juunil 1940 keskvangla ees poliitilisi vange vabastamas. TLA.1465.1.7248.

Karl Hansoni eestvedamisel.³⁴ Kõik kolm omasid pikaajalist riigivastase tegevuse kogemust. Veimer ja Hanson olid 1924. aastal süüdi mõistetud 149 kommunisti protsessil.³⁵ Klaaser oli saanud karistada 1924. aasta 1. detsembri riigipöörde katses osalemise eest ja 1929. aastal mõistetud teist korda kommunistliku tegevuse eest vangi.³⁶ Töölissalkade teke oli *de facto* politseile vastanduva relvastatud organisatsiooni Rahva Omakaitse (edaspidi RO) loomise algus.³⁷ Teistes linnades ja maakondades 21. juunil Rahva Omakaitse relvastatud üksusi veel ei moodustatud, vaid moodustati töölistest korrapidajate rühmad.³⁸

Mässulised ei tegutsenud organiseeritult ega süstemaatiliselt, vaid Tallinnas valitsesid selgusetus, isetegevus ja kaootilisus. Ei järgitud ühetaolisi reegleid ja samal ajal toimus punaarmeele toel eri aksioone.

34 Harald Saarniit, „Pöördeline juuni 1940“, *Nõukogude Õpetaja*, 19.06.1976.

35 „Kohtu otsus pörandaaluste protsessis“, *Postimees*, 28.11.1924.

36 „Kompartei käsik Sõjaringkonna kohtus“, *Päevaleht*, 27.07.1929.

37 Osvald Siimonlatser, „Revolutsiooni ustav tugi“, *Nõukogude Õigus*, 1968, nr 5, 259.

38 Erik-Juhan Truuväli, „Rahva Omakaitse 1940. aasta sotsialistlikus revolutsioonis Eestis“, *TRÜ Toimetised, Õigusteaduslikke Töid*, VII, Tartu 1967, vihik 197, 5.

Veoauto vabastatud vangidega teel Toompeale 21. juunil 1940. RA, EFA.26.0.136041.

Kadriorust liikusid mässulised keskvanglasse vange vabastama. Mälestuste järgi julgestasid mässulisi mõned punaväe soomukid.³⁹ Vangla direktori juurde saadeti viieliikmeline delegatsioon koos NSV Liidu kolme ohvitseriga, kes nõudsid poliitiliste vangide väljaandmist. Vabastati 27 vangi,⁴⁰ kellest enamik viidi hotelli Kuld Lõvi sööma ja ööbima.⁴¹ Keskvangla naabruses asusid Eesti Õhukaitse staap ja suurtükiväegrupp, mille ülesanne oli muu hulgas turvata keskvanglat. Nõukogude sõjaväelased sundisid relva ähvardusel Eesti sõjaväelasi relvi ära andma.⁴² Nõukogude sõjaväelased liikusid edasi Männiku laskemoonaladude juurde, kuid seekord siiski taandusid.⁴³

Sõjaväeosadest saadud relvad viidi Toompeale, jagati töölissalklastele ning seejärel hakati Arnold Veimeri juhtimisel ja hambuni relvastatud Nõukogude

39 „Punane laviin hakkas veerema“, *Eesti Sõna*, 17.06.1942.

40 „Vabastati 27 poliitilist vangi“, *Päevaleht*, 22.06.1940.

41 „Endised poliitilised vangid „Kuld Lõvis““, *Päevaleht*, 22.06.1940.

42 „Punane laviin hakkas veerema“, *Eesti Sõna*, 17., 18., 19.06.1942.

43 Samas, 19.06.1942.

sõjaväelaste julgestusel politseijaoskondi üle võtma.⁴⁴ Politseinik Ferdinand Vilimäe meenutusel teatasid Tallinnas Kadrioru politseijaoskonda tulnud tööriietes mehed, et politseinikke pole enam vaja ja nad võivad koju minna.⁴⁵ Enamikus Tallinna politseijaoskondades sunnitiigi politseinikke relvi loovutama ja lahkuma. Teadaolevalt jäid puutumata 8. politseijaoskond Koplis ja 9. politseijaoskond Nõmmel. Ka Lennuki tänaval asunud ratsareservi ei julgetud 21. juunil rünnata, kuna olevat kardetud nende soomusautot.⁴⁶ Lõuna paiku oli „asunud“ Tallinna-Harju prefekti Nigul Reimo kohale omaaegsel 149 kommunisti protsessil karistatu, nüüdne AS Franz Krulli tööline Petree.⁴⁷ Päevasündmustest ärevuses politseinike telefonikõnele hakati vastama: „Siin ei ole mingit komissari ega korrapidajat, siin on Nõukogude valitsus.“⁴⁸

Politseijaoskondadesse asunud relvastatud töölissalklased ja punaarmeelased ei aidanud Tallinnas korda hoida, vaid hoopis vastupidi. Linnas valitses suur korralagedus ja omavoli, mis polnud isegi Eesti riigipööret dirigeerinud NSV Liidu Tallinna saatkonnale vastuvõetav. Seepärast otsustas 21. juuni hilisõhtul ametisse astunud uus valitsus esimese sammuna töölissalgad desarmeerida ja politseinikud tagasi teenistuskohadele kutsuda.⁴⁹ Ööl vastu 22. juunit helistati Tallinna prefektile Nigul Reimole ja paluti tal tööle naasta. Petree jäeti Reimo abiliseks, et politsei tegevust kontrollida ja jälgida.⁵⁰ Politseinikele tagastati osaliselt relvigi. 21. juunil politseijaoskondade üle võtmise ajal oli aga palju relvi kaduma läinud. Lisaks kannatasid jaoskonnad töölissalklaste rüüstamise all.⁵¹

Uus võim vajas Nõukogude miilitsa loomise ettevalmistamise ajaks politseinikke igapäevast korda hoidma. Politseinikel lubati Tallinnas tööle tagasi minna. Mõnel juhul jätkasid punaarmeelased politseinike töö takistamist. Näiteks pidas 22. juunil kella kahe paiku pärastlõunal Nõukogude sõjaväe kahemehepatrull Kasarmu tänaval kinni reservjaoskonna konstaabli Eduard Aasmäe ning temaga

44 *Sõja ja rahu vahel, II*, 112–114; „Punane laviin hakkas veerema“, *Eesti Sõna*, 04.07.1942.

45 Liivi Maalman, „Palju õnne, Ferdinand Vilimäe!“, *Radar*, 2010, nr 2.

46 „Punane laviin hakkas veerema“, *Eesti Sõna*, 06.07.1942.

47 Samas, 05.07.1942.

48 Samas, 04.07.1942.

49 *Sõja ja rahu vahel, II*, 114–115.

50 „Punane laviin hakkas veerema“, *Eesti Sõna*, 06.07.1942.

51 RA, ERA.1.7.187, 24.

mootorrattal kaasas olnud kordnikud August Raagi ja Kuno Marlei, kes pidid relva ähvardusel oma püstolid ära andma.⁵²

Politseid kontrollis uus siseminister Maksim Unt. 22. juunil vabastati endine siseminister August Jürima sisekaitseülema kohalt ning sellele kohale kinnitati Maksim Unt.⁵³ Tema üheks abiks määrati 23. juunil Harald Haberman,⁵⁴ kes töusis 29. juunil sisekaitseülema ametikohale.

Dokumentide hävitamise ja politseist lahkumise juhtumid juunipöörde järel

21. juuni sündmuste järel oli põhjust karta repressioone. Nii teataski järgmistel päevadel suur hulk politseinikke polpoli komissarile Tallinnas, et nad kaotasid (W. Rõigas, H. Rimmel, N. Roondi) või hävitasid (A. Klaam, K. Hubel, H. Siirma) 21. juunil ja mõned ka 22. juunil dokumente (ametitunnistusi, raudtee ja trammi sõidukaarte jm), põhjendades seda sellega, et see olevat „tingitud ärevatest aegadest“, või märkides, et „arvestades ärevaid aegu ei tahtnud tunnistust enese juures pidada“ jm.⁵⁵

Politseijuhid eesotsas siseministri abi August Tuulsega püüdsid lõplikult polpoli arhiivi hävitada. Eriti intensiivselt tegeleti sellega ööl vastu 23. juunit.⁵⁶ Kahjuks jäi põletamata polpoli keskne kartoteek umbes 200 000 kaardiga, mis langesid okupatsioonivõimude kätte.⁵⁷ Selleks nappis aega, sest uus siseminister Maksim Unt asus juunipöörde järel kiiresti polpoli dokumente üle võtma ja politseijuhte arreteerima.

August Tuulse sooritas 23. juunil koos abikaasaga enesetapu, mürgitades end arreteerimise eel.⁵⁸ Siseministri abi poliitilise politsei alal Konstantin Kirsimägi ja Tallinna polpoli komissar Julius Edesalu arreteeriti 23. juunil: neid süüdistati

⁵² RA, ERA.1.7.181.

⁵³ Vabariigi presidendi otsus nr 161, 22.06.1940. – RT 1940, 57, 928.

⁵⁴ Vabariigi presidendi käskkiri nr 57, 23.06.1940. – RT 1940, 54, 889.

⁵⁵ RA, ERA.1.7.187.

⁵⁶ „Politsei abidirekt K. Kirsimägi ja pol.-politsei komissar J. Edesalu vahistati“, *Järva Teataja*, 26.06.1940.

⁵⁷ Ivo Juurvee, *100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis*, 84.

⁵⁸ „Siseministri abi A. Tuulse mürgitas end koos abikaasaga“, *Järva Teataja*, 26.06.1940; vabariigi presidendi käskkiri nr 70, 28.06.1940. – RT 1940, 57, 923.

polpoli dokumentide hävitamises.⁵⁹ Polpoli arhiive võeti 23. juunil üle mujalgi linnades. Nii läksid selle päeva pärastlõunal Narvas kolm politseile tundmatut erasikut koos NSV Liidu kuue sõjaväelasega siseminister Undi korraldusel sealse polpoli dokumente üle võtma. Seejuures kutsuti välja ka Narva polpoli komissar Reinhold-Karl Täht.⁶⁰

Pärast 21. juunit 1940 lahkusid vähesed politseinikud Nõukogude repressioonide kartuses ametist. 24. juunil märgiti siseministri abi Harald Habermanni ja Johan Soomani ringkirjas politsei prefektidele ja komissaridele: „Mõned politseiasutused on suletud ja ametnikud mõnedes asutustes eemaldunud ametikohustuste täitmiselt.“ Kõiki politseiametnikke kästi „viivitamata asuda oma ametikohustuste täitmisele ja kiirelt seada sisse tavaline kord asutistes ja valvepostidel“.⁶¹ Mõned Eesti politseinikud ei naasnud siiski ametikohtadele ja suutsid end varjates pääseda Nõukogude Liidu repressioonidest 1940.–1941. aastal.

Pärnu poliitilise politsei komissar Rudolf Uus lahkus ametist kohe pärast 21. juunit ja läks pakku. 25. juunil 1940 võttis Boris Kumm siseministri korraldusel Pärnus polpoli uue komissarina asjaajamise ja inventari abikomissar Viktor Eenpalult üle. Kumm palus 27. juunil Politseitalituse abidirektorilt korraldust Uusi kohta, kes ei ilmunud ka asjaajamise lõplikuks üleandmiseks kohale. Eenpalu väitel olevat Uus sõitnud puhkusele.⁶² Rudolf Uus vabastati ametist alates 24. juunist.⁶³ Tal õnnestus vangistamisest pääseda ja ta põgenes 1944. aastal läände.⁶⁴

Politsei ettekanded meeleavaldustest Petserimaal

21. juunil avaldati Eestis kaheteistkümnes linnas ja asulas uuele valitsusele sõnades toetust. Enim Nõukogude võimu pooldajaid leidis idapiiri ääres. Peipsi jaoskonna piirivalvurite teatel naasid 23. ja 24. juuniks peaaegu kõik sisemaal töötavad Vene külade elanikud.⁶⁵ 23. juunil toimusid idapiiri juures meele-

59 „Tagandamisi siseministeeriumi kõrgemas ametkonnas“, *Maa Hääl*, 26.06.1940.

60 RA, ERA.1.7.181, 34–34p.

61 RA, ERA.1.4.77, 1004.

62 RA, ERA.1.7.173, 9.

63 „Pärnu poliitilise politsei komissar R. Uus vabastati ametist“, *Maa Hääl*, 01.07.1940.

64 „Prefekt Rudolf Uus 60-a“, *Vaba Eestlane*, 04.09.1954.

65 Anu Raudsepp, Ingrid Mühling, *Eesti piirivalve ajalugu 1918–2020. Piiri valvel ja kaitsel* (Tallinn: Politsei- ja Piirivalveamet, Argo, 2020), 80.

avaldused, mis algasid kell üksteist Linnuse vallas Vana-Irboskas. Senno vallast Luki külast saabus Vana-Irboska kindluse tagusele platsile rivisammul umbes sada inimest. Pihkvast olid tulnud korda pidama kaheksa punaarmeelest ühe ohvitseri juhtimisel ja rongkäigus valitses eeskujulik kord. Koos pealtvaatajatega oli miitingul kohal umbes viis tuhat inimest, lehvisid nii sinimustvalged kui ka punalipud.

Esimesena esines Nikita Semjonov, kes pidi peagi vahele hüüete „Maha buržu!“ jm tõttu katkestama.⁶⁶ Nikita Semjonov oli kohalikele hästi tuttav. See Irboska kaupmees oli kuulunud III Riigikogu (1926–1929) Eesti sotsialistliku tööliste partei rühma, mõistetud 1928. aastal liiakasuvõtmise pärast kuueks kuuks vangi ja visatud seetõttu Riigikogust välja.⁶⁷ Järgmised kõnelejad rõhutasid rõõmu ja rahulolu rõhumisest vabanemise ja uue valitsuse üle, tänades selle eest NSV Liidu juhte ja Punaarmeed. Rongkäik lõppes kell kaks pärastlõunal, Nõukogude Liidu sõjaväeautodega viidi lapsed ja naised tagasi koduküladesse.

Kell 14 algas Petseris rongkäik, milles osales punalippude ning võrdsust ja vendlust nõudvate loosungitega paarsada inimest. Politsei aruande kohaselt valitses rongkäigus „laitmatu kord, üksmeelsus ja sündmusi hindav meeleolu“. Turuplatsil ja Vabaduse tänaval kutsus kodanik Gerassimov üles uut valitsust usaldama. Rongkäik siirdus kohalikule kalmistule 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatstes surma saanud Rakovi-nimelist kodanikku mälestama.⁶⁸

27. ja 28. juunil jätkusid Petserimaal taas Nõukogude Liitu toetavad meeleavaldused. 27. juunil kell kuus õhtul toimus Laura alevikus rahvakoosolek.⁶⁹ End siseministeeriumi volinikuna tutvustanud Nikolai Sudartšikov kiitis Eesti uut valitsust ja Punaarmeed. Lauras tuntud löömamees Filipp Päärson⁷⁰ nõudis aga politsei likvideerimist. 27. juunil levisid Petseris ja Irboskas kuuldused lähedaste külade elanike kavatsusest koguneda järgmisel päeval Petserisse, et nõuda kahe vahistatud venelasest kaaslaste vabastamist ja Petserimaa kohest liitmist NSV Liiduga. Rahvas hakkaski Väike-Patškovka küla juurde kogunema, kusjuures politseid tegid ärevaks nende vägivallale kutsuvad meeleolud ja võimalikele

66 RA, ERA.1.7.168, 2p.

67 „Sots Semjonov jäi liiakasuvõtjaks“, *Virumaa Teataja*, 06.06.1928.

68 RA, ERA.1.7.168, 2p.

69 „Rahvakoosolekud Petserimaal“, *Päevaleht*, 29.06.1940.

70 „Petserimaa kakleb“, *Päevaleht*, 12. 06.1930.

rüüstamisplaanidele viitavad suured kotid. Kokku tulnud kodanike suust kõlas ka ähvardusi eestlaste pihta. 28. juuni hommikust hakkasidki Suure-Patškovka küla poolt Petserisse saabuma suuremad rahvarühmad. Rüüstamise kartuses suleti Petseris ärid ja Võru-Petseri prefekti Roman Kardi palvel toodi Petserisse politseipatrullile appi Eesti sõjaväepatrullid. Kohal viibisid ka Nõukogude sõjaväepatrullid. Kella kahesteistkümnest poole neljani toimus mitme tuhande osalejaga koosolek, kus esitati muu hulgas taas nõudmisi Petserimaa koheseks liitmiseks NSV Liiduga.⁷¹

28. juunil toimusid rahvakoosolekud Petserimaal veel Rootova vallamaja juures ja Vilo vallas Pankjavitsas, kus Nikolai Sudartšikovi juhtimisel ülistati uut valitsust, Stalinit, Molotovi ja Vorošilovit.⁷² Nende sündmuste põhjal kirjutas Petseri polpoli komissar Eduard Kapsta Politseitalitusele vajadusest hoida korda, et „vastutustundetud ja kriminaalsete kalduvustega“ isikud ei saaks Petserimaal ohutada rahvuslikku sallimatust ja vägivalda eestlaste, sh ametnike suhtes.⁷³

Rahva Omakaitse juulis 1940

Esimesel juunipöördejärgsel nädalal pandi Rahva Omakaitsele alus ainult Tallinnas. Siseminister Unt kinnitas tagantjärele tehtud määrusega 21. juunist ametisse Rahva Omakaitse üldjuhina Karl Hanssoni (Hanseni), üldjuhi abideks Viktor Feigini ja Johannes Rahaniku, Tallinna ringkonna juhiks Leonhard Klaaseri ja tema abiks Aleksander Pirsoni (Piirson).⁷⁴

Rahva Omakaitse tähtsus suurenes 30. juunist, kui 40-meheline relvastatud üksus võttis Toompeal üle valitsuse ja välisministeeriumi valve.⁷⁵ Juuli esimestest päevadest hakati Tallinnas nõudma omakaitsele politseiliste ülesannete andmist. Klaaser kritiseeris 2. juulil Tallinna välipolitsei tegevust linna julgeoleku ja avaliku korra kaitsmisel. Ta kutsus rahvast üles paljastama „rahvavaenlasi“, kes püüavad ees seisva natsionaliseerimise käigus vara varjata, peita või riigist välja viia, ja neist omakaitse juhile teatama.⁷⁶ Samal ajal palus Klaaser siseministril

71 RA, ERA.1.7.168, 3–4p.

72 „Rahvakoosolekud Petserimaal“, *Päevaleht*, 29.06.1940.

73 RA, ERA.1.7.168, 4p.

74 RA, ERA.R-35.1.2, 2.

75 *Rahva Hääl*, 02.07.1940.

76 RA, ERA.R-35.1.4, 2–4.

Relvade jagamine Rahva Omakaitse liikmetele 1940. aastal. RA, EFA.26.0.84064.

likvideerida Tallinnas ratsapolitsei eriuksuse, luues selle asemele abipolitseinia omakaitse 30-liikmelise motoriseeritud lentsalga koos politsei soomusautoga.⁷⁷ Ratsapolitseid siiski veel ei likvideeritud.

Rahva Omakaitse rajati relvastatud organisatsioonina Konstantin Pätsi dekreediga 5. juulil 1940, et abistada politseid rahva julgeoleku kaitsmisel.⁷⁸ Omakaitse üldjuhi esimeses,⁷⁹ dateerimata päevakäsus teatati omakaitse organiseerimisest Tartus, Pärnus, Narvas, Võrus, Valgas, Viljandis ja Rakveres.⁸⁰ Organisatsioon tuli luua sõjaväelise ülesehitusega: ringkonnale vastas rügement, osakonnale pataljon jne.⁸¹ Tegelikuses sellist struktuuri ei kujunenud. Omakaitse

⁷⁷ RA, ERA.R-35.1.12, 1.

⁷⁸ Rahva Omakaitse korraldamise seadus, 05.07.1940. – RT 1940, 62, 968.

⁷⁹ RA, ERA.R-35.1.2, 1.

⁸⁰ RA, ERA.R-35.1.2. Rahva Omakaitse üldjuhi päevakäsk nr 1, 1.

⁸¹ „RO – töötava rahva omakaitse“, *Päevaleht*, 20.07.1940.

Eesti NSV Riigivolikogu valimiste eel 12. valimisjaoskonnas. RA, EFA.204.0.64377.

ülesehitusel oli teatav sarnasus politseiga, sest selle kaheksale ringkonnale vastas kaheksa politseiprefektuuri. Teise päevakäsuga 27. juulist kinnitati omakaitse staabiülemaks alates 19. juulist Johann Jako,⁸² 21. juulist üheksa ringkonna- ja osakonnajuhti ning 22. juulist veel kolm ringkonnajuhti.

Rahva Omakaitse *de jure* kinnitamisega samal päeval (05.07.1940) kuulutati välja Riigivolikogu valimised (14.–15. juulil 1940),⁸³ mistõttu on seostatud omakaitse ametlikku loomist otsese vajadusega rakendada seda valimiskampaania turvamise teenistusse.⁸⁴ Valimiste Peakomitee liikmeteks nimetati ju 5. juulil ka Rahva Omakaitse Tallinna ringkonna juhi abi ja peastaabi liige Aleksander Pirson ning Nõukogude võimu esindajatena politseis juba juhtivatele kohtadele määratud Andrei (Andres) Murro ja Edgar Petree.⁸⁵ Mitmest valimisringkonna juhust, nagu Eduard Elbrecht (Viljandi), Johannes Mets (Saaremaa) ja August

82 RA, ERA.R-35.1.2, 2–2p.

83 Korraldus Riigivolikogu valimiste kohta, 05.07.1940. – RT 1940, 60, 960.

84 *Sõja ja rahu vahel, II*, 408–409. Vt ka Eerik-Juhan Truuväli, *Rahva Omakaitse*, 5–6.

85 Valitsuse otsus 5. juulist 1940. – RT 1940, 962.

Kuhlberg (Võrumaa),⁸⁶ said peagi nende piirkondade omakaitse juhid.⁸⁷

Rahva Omakaitse õigusi suurendati peagi mitme dokumendiga. Siseministri otsusega 23. juulist 1940 said selle liikmed politsei abijõududena kordniku õigused (sh relvakandmise loa ja tasuta sõidukaardi) ja kohustused. Politsei prefektuuride juurde loodud uutele ametikohtadele võis sestpeale määrata ainult omakaitse liikmeid.⁸⁸ Selle otsusega anti rahvaomakaitsele roheline tuli politseisse ja sealt miilitsasse minekuks.

Juulis 1940 tegeles Rahva Omakaitse peamiselt avalikel üritustel rahva meeleolude jälgimise ja inimeste arresterimisega nii omal initsiatiivil kui ka NKVD abilisena. Näiteks pidasid rahvaomakaitselased 13. juulil 1940 Tallinnas Vabaduse väljakul Riigivolikogu valimiste teemalisel rahvakogunemisel kinni seitse inimest, kellest kolm (Arnold Einmann, Valentin Kao ja Väino Korp) arresteriti. Vabastati neli,⁸⁹ sh endine Haapsalu polpoli komissar Rudolf Ramla, keda ilmselt ära ei tuntud.⁹⁰

Töölise ja sõdurite meeleavaldus Vabaduse väljakul Riigivolikogu uue koosseisu valimiskampaania alguses. Rahva Omakaitse rivis. 6. juuli 1940. RA, EFA.446.0.153463.

86 Valimiste peakomitee otsus 7. juulist 1940 ringkondade ja komiteede koosseisu ja asukohtade kohta. – RT 1940, 62, 969.

87 RA, ERA.R-35.1.2, 2–2p.

88 RA, ERA.1.4.77, 1008.

89 RA, ERA.R-35.1.12, 4.

90 NKVD arresteris Ramla 15. jaanuaril 1941 ja hukkas 1941. aasta kevadel Piritä-Kosel Scheeli suvilas.